

LEVENSBESCHOUWING EN DUURZAAMHEID

Jan J. Boersema

Als er iets duurzaam kan worden genoemd, zijn het wel levensbeschouwingen.¹ Vermoedelijk is bij de mens de reflectie op het eigen leven begonnen toen het cognitieve vermogen om te reflecteren ontstond. Rotstekeningen van tienduizenden jaren oud zijn de eerste tastbare aanwijzingen die in die richting wijzen. Sindsdien is de mensheid blijven reflecteren op haar eigen bestaan, op de wereld om haar heen, het firmament erboven en op de samenhang tussen dat alles. Op welk moment daarbij het bovennatuurlijke, spirituele of goddelijke in de reflecties werd betrokken is onbekend, maar dit gebeurde zeker al duizenden jaren geleden.

Het religieuze karakter van levensbeschouwingen is overigens kenmerkend voor de menselijke soort. We vinden er geen aanwijzingen voor bij dieren. Bovendien is het tamelijk universeel van karakter. Er zijn bijna geen culturen bekend waar religie geheel heeft ontbroken of ontbreekt (Burkert 1996). Wereldbeschouwingen hebben in de regel implicaties voor het menselijk handelen, ze zijn zelden uitsluitend beschouwend van karakter. Ze bevatten bijvoorbeeld impliciete of expliciete opvattingen over de ontologie, de 'aard der dingen', ons vermogen om de werkelijkheid te kennen en ze hebben meestal implicaties voor de ethiek. De Griekse filosofen bijvoorbeeld spraken van een kosmologie. Door die term te gebruiken gaven ze aan dat ze de kosmos zelf als een fraai en gaaf geheel zagen (Boersema 1997, 182).

Levensbeschouwingen ontwikkelen zich in wisselwerking met het natuurlijke milieu waarin ze ontstaan. Het natuurlijk milieu daagt de mens uit en lokt daarmee ideeën uit, terwijl eenmaal gevormde ideeën, ook als ze niet uitgelokt zijn, dat natuurlijke milieu kunnen beïnvloeden. Deze wederkerige relatie is het meest intensief en zichtbaar bij de zogeheten natuurreligies en landbouwsamenlevingen (Reader 1990, Torrance 1998, Mithen 2003). Latere industriële culturen lijken zich wat ideeën betreft wat losgezongen te hebben van hun substraat terwijl een dienstensamenleving zich ruimtelijk en mentaal ver

¹ Over de terminologie het volgende: Het woord levensbeschouwing gebruik ik hier als synoniem met wereldbeschouwing of wereldbeeld, met de term *kosmologie* uit de Griekse filosofie en met *Philosophy of Life* uit latere filosofische tradities. Het woord *wereldbeschouwing* (*Weltanschauung*), dat door Kant is gemunt en mede bedoeld was als seculiere tegenhanger van religie, breng ik hiermee op één noemer met de aanpalende concepten. Levensbeschouwingen kunnen seculier en religieus zijn. In het laatste geval hebben ze expliciet betrekking op het 'bovennatuurlijke'. In alle gevallen gaat het om 'samenhangende voorstellingen, waarden en opvattingen over het geheel der dingen, over de onderlinge relaties en hiërarchieën en over de menselijke en persoonlijke rol in dat geheel'. Levensbeschouwingen kunnen op die manier richting en zin aan het menselijk leven geven. Culturen tenslotte, zijn op te vatten als op hoofdlijnen gedeelde levensbeschouwingen inclusief de daarmee verbonden artefacten, de materiële vormgeving in objecten, gebouwen, gebruiken etc. De term duurzaamheid in de titel slaat op het streven om de problematische stofwisseling die wij als samenleving met het natuurlijk milieu hebben, om te buigen tot een volhoudbare.

van de natuurlijke omgeving meent te kunnen handhaven. Dat laatste is echter een illusie: in een wereld waarin uiteindelijk alles met elkaar verbonden is, neemt de afhankelijkheid en het gebruik van natuurlijke hulpbronnen sterk toe (Richards 2003).

Culturen kunnen verarmen en zelfs geheel ineenstorten als ze er niet in slagen de relatie met het natuurlijk milieu op een goede, volhoudbare manier vorm te geven. De 'groene geschiedenis van de aarde' laat daarvan vele lokale en regionale voorbeelden zien (Tainter 1988; Ponting 1991; Diamond 2005). Staat ons nu iets dergelijks op een grotere, mogelijk mondiale, schaal te wachten? En wat is daarin de rol van levensbeschouwingen en met name de levensbeschouwing(en) van het rijke industriële westen dat in het algemeen als aanjager van het onduurzame milieugebruik wordt gezien? Moeten we toe naar een heel andere stofwisseling van de maatschappij met het natuurlijk milieu, door de socioloog Goudsblom het 'Vierde Regime' genoemd? (Fresco et al. 2008).

Dat zijn de grote vragen die achter de titel van dit artikel schuil gaan. Meer concreet gaat het over de vraag hoe die relatie tussen levensbeschouwing en duurzaamheid in de geschiedenis vorm heeft gekregen, hoe het er vandaag uit ziet en wat we daar uit onderzoek over weten. De nadruk ligt op Nederland als westerse samenleving, maar in een mondiale context. Tot slot worden enkele perspectieven voor verandering besproken.

VERBANDEN

Wie op zoek gaat naar de relatie tussen levensbeschouwing en duurzaamheid moet rekening houden met een paar karakteristieken van die relatie.

Allereerst met het feit dat een levensbeschouwing zelden rechtstreeks invloed heeft op het milieugerelateerde gedrag, maar meestal indirect. Daarbij kan sprake zijn van een tamelijk gecompliceerde causale samenhang. Een actueel voorbeeld, leunend op het werk van Nisbet (1980), Norgaard (1994), Burgen (1997) en anderen, kan dit illustreren. Nisbet en Burgen maken duidelijk dat een optimistische, op vooruitgang in brede zin gerichte levensbeschouwing diep geworteld is in onze westerse cultuur. Norgaard denkt dat dit kan leiden tot een sterk op groei georiënteerd economisch stelsel, dat vervolgens tot een toename van de materiële consumptie leidt die op zijn beurt gepaard gaat met emissies van broeikasgassen die in de atmosfeer cumuleren. In dit geval is de uiteindelijke milieudruk het gevolg van de wijze waarop vorm is gegeven aan de centrale levensbeschouwelijke doelstelling: vooruitgang. Het is echter geen deterministisch verband. De uiteindelijke milieudruk is geen noodzakelijk gevolg van het levensbeschouwelijke standpunt. Het is in beginsel mogelijk om die doelstelling op een andere manier te conceptualiseren en/of vorm te geven, maar het is tot nu toe slechts mondjesmaat gelukt om dat op enige schaal in de praktijk te realiseren. Voor een deel is dat het gevolg van de vereenzelviging van het begrip vooruitgang met een grotere materiële welvaart. Andere conceptualisaties, waarbij vooruitgang wordt afgemeten aan een breed samengestelde index of aan de mate van geluk, winnen wel aan belangstelling maar zijn nog nergens in de westerse wereld ingevoerd. Voor een ander deel is de vormgeving van de doelstelling te weinig milieusparend. Op dit punt is veel vooruitgang

geboekt in de afgelopen decennia, maar helaas is een toename in de vooruitgang - gemeten als economische groei - nog nergens gerealiseerd met een per saldo afnemende milieudruk. Een radicaal andere wijze van produceren, zoals gepropageerd door de voorstanders van het *Cradle to Cradle concept*,² is hard nodig en kan ons ver brengen in het terugdringen van de milieubelasting per eenheid product of dienst. Maar het wordt steeds duidelijker dat ook dit ontoereikend is en niet goed van de grond zal komen als niet ook op het niveau van de achterliggende waarden en levensbeschouwing veranderingen teweeg worden gebracht. De vooruitgang zal uit andere, minder materie vergende en uit immateriële indicatoren moeten worden afgeleid (Daly & Townsend 1994, Daly 1996).

In de tweede plaats 'werken' levensbeschouwingen doorgaans op de langere termijn en doen ze hun invloed over een breder spectrum gelden dan alleen op het vanuit milieuoogpunt onderzochte gedrag. Wie de invloed van de Verlichtingsfilosofie op de ideeën over de behandeling van landbouwhuisdieren en de veranderingen in behandeling van die dieren wil onderzoeken, moet de tijdschaal niet te krap nemen anders blijft die invloed onopgemerkt. Niet omdat hij er niet is, maar om de eenvoudige reden dat de doorwerking van levensbeschouwelijke ideeën lang kan duren. De beïnvloeding kan zowel positief als negatief uitpakken. Dit maakt het lastig om een verband te leggen tussen de toegenomen individualisering van de laatste decennia en het energieverbruik. Het vermoeden bestaat dat hier sprake is van een positieve correlatie, maar omdat de individualisering tal van effecten kan hebben, negatieve (ieder een eigen vervoermiddel, elk kind een eigen kamer) en positieve (meer ruimte voor eigen creatieve milieusparende innovaties), elk met een eigen tijdschaal, kan de balans pas na geruime tijd worden opgemaakt en zelden geheel eenduidig zijn.

Tenslotte kan een levensbeschouwing het gedrag van mensen beïnvloeden zonder dat deze zich dat expliciet bewust zijn. Veel levensbeschouwelijke waarden krijgt men ongemerkt mee als men opgroeit in een bepaalde cultuur. Er wordt niet bewust voor gekozen noch over gereflecteerd en bij de analyse van antwoorden die in surveys gegeven worden, kan dan de indruk ontstaan dat levensbeschouwelijke waarden er weinig toe doen. Dit doet zich op veel terreinen voor. Onze voedingsgewoonten bijvoorbeeld, krijgen we vaak ongemerkt in de opvoeding mee en een autochtone Nederlander zal zich zelden afvragen waarom er thuis wel vlees, maar geen hond gegeten werd en wordt. Dat kan veranderen indien men in de directe leefomgeving geconfronteerd wordt met Joodse, Islamitische of Chinese mensen, ieder met een ander voedingspatroon dat samenhangt met waarden die deel uitmaken van een andere levensbeschouwing. Op zo'n moment kan het besef doordringen dat dit alles verschilt van de oriëntatie waarmee men zelf in het leven staat en pas dan ontstaat een zekere noodzaak om de eigen, latente, waarden te benoemen.

² Dit concept is al bedacht door de Zwitser Walter Stahel in 1976, maar recent enorm populair geworden door het boek van McDonough & Braungart (2002). Het gaat uit van maximaal gesloten kringlopen en uitfasering van toxische persistente stoffen. De thermodynamica leert ons echter dat het rendement van energie omzettingen principieel begrensd is. Omzettingsverliezen en restvervuiling maken een onbeperkte circulatie van materie in de economie onmogelijk. De praktische les hiervan is, dat er in algemene zin een volumebeperking van consumptie en productie nodig is, ter aanvulling op het *Cradle to Cradle Concept*.

Deze drie caveats onderstrepen enerzijds het fundamentele belang van levensbeschouwingen in het duurzaamheidsdebat, maar maken anderzijds ook duidelijk dat het lastig is om studies op dit terrein goed op waarde te schatten.

Als we het onderzoek naar de relatie tussen levensbeschouwing en duurzaamheid overzien, valt er een driedeling te maken in beschouwing, historische analyse en empirisch onderzoek. Ik geef een beknopte typering van elk van de drie en bespreek van elk enkele karakteristieke studies.

BESCHOUWENDE STUDIES

Om te beginnen de studies met een beschouwend karakter, voortkomend uit de religiewetenschap, filosofie en de ideeëngeschiedenis en elk met hun eigen invalshoek en kennisveld.³ Eén van de meest invloedrijke publicaties op het eerste gebied is het 'Science' artikel van de mediëvist Lynn White uit 1967 over de wortels van de milieucrisis. In dit stuk legde hij een oorzakelijk verband tussen de in het christendom geaccepteerde antropologie van Genesis - de mens als heerser over de schepping - en de milieucrisis. De crisis is volgens hem uit de houding van dominantie over de natuur voortgekomen. Hoewel het artikel ook een historische analyse bevatte, kreeg het theologisch exegetische en apologetische deel verreweg de meeste aandacht. Dit deel riep ook de meeste reacties op en heeft sterk bijgedragen aan het ontstaan van een nieuwe subdiscipline, de ecotheologie waarin de relatie tussen religie in de ruimste zin en natuur centraal staat (Taylor & Kaplan 2005, Gottlieb 2006). Dit is geheel in lijn met White's benadering, want hij zocht zowel de oorzaak als de oplossing van de crisis in de religie.

Toen de milieuproblematiek eind jaren zestig van de vorige eeuw opnieuw en in verhevigde mate aan de orde kwam, mengden ook filosofen zich al snel in het debat. Eén van de betere studies uit die vroege jaren is *Man's Responsibility for Nature* van John Passmore (1974). Passmore raakte geïnspireerd door Glacken's monumentale *Traces on the Rhodian Shore* uit 1967 en zette zich tot een kritische bespreking van de westerse levensbeschouwelijke tradities in relatie tot het milieuvraagstuk. Daarbij had hij in zekere mate een voorsprong, want voor filosofen gaat het in de kern om een oud vraagstuk, waarmee denkers in alle culturen zich al hebben bezig gehouden: wat is de plaats van de mens in de natuur? Uiteindelijk komt hij tot een dubbelconclusie. Enerzijds vindt hij, in lijn met Lynn White, de centrale *Stoic-Christian traditions* niet erg gunstig voor de oplossing van de ecologische problemen, onder meer omdat die tradities ontkennen dat de relaties tussen mens en natuur moreel van aard zijn en de zelfstandige betekenis van de natuur gering achten. Dat doen ze niet exclusief, maar wel sterker dan in andere culturen het geval is. Anderzijds beargumenteert hij dat het moderne westen meer opties open laat dan andere samenlevingen. De intellectuele, politieke en morele tradities zijn complex, divers en 'fruitfully discordant'. Daarom is er een behoorlijk vermogen tot groei en verandering (Passmore, 195). Ik denk dat hij hiermee het centrale dilemma goed heeft geschetst. Het westen scoort vanuit duurzaamheidsperspectief in de praktijk slecht, maar in veel andere

³ Voor een overzicht en bespreking van dissertaties die op dit gebied in Nederland zijn verschenen, zie Boersema 2003.

opzichten (gezondheid, mensenrechten, democratie, welzijn mens) relatief vrij goed. Is deze spanning, dit dilemma, op te lossen? Is het westen in staat tot een volhoudbare relatie te komen met natuur en milieu?

Wie het heeft over onze relatie met de natuur, gaat doorgaans uit van een bepaalde opvatting over het begrip natuur. Ook op dit punt heeft het westen een – voor het huidige debat - relevante intellectuele traditie, waarin al sinds de pre-Socratici en de Oud-Testamentische wijsheidsboeken zoals Job, conceptueel en systematisch over de natuur is nagedacht. Hierover heeft de filosoof Collingwood in 1945 een klassiek werk geschreven dat als voorbeeld van excellente ideeëngeschiedenis nog steeds ‘staat’. Hij verdedigt hierin dat de natuurwetenschap en de geschiedwetenschap elk een eigen en waardevolle bijdrage (*‘a form of thought’*) leveren aan onze kennis over ‘the idea of nature’ en dat ze bovendien op elkaar betrokken zijn. Wie iets over de zwaartekrachtleer van Newton wil weten, dient zijn aantekeningen te bestuderen en aldoende ook geschiedenis te bedrijven (Collingwood, 177).

Samenvattend kan gesteld worden dat de kracht van de beschouwende wetenschap ligt in het thematiseren en conceptueel verhelderen van dilemma’s en in het historisch plaatsen van de problematiek. Daarbij maakt ze ons bovendien gevoelig voor de snelheid – traagheid zo men wil - van cultuurfilosofische ontwikkelingen en het tempo waarin centrale levensbeschouwelijke concepten zich ontwikkelen en veranderingen in het denken, zich voltrekken.

HISTORISCHE ANALYSE

Bij historische analyse wordt niet alleen naar de ideeën maar ook naar de feitelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen gekeken en naar de manier waarop die destijds werden geduid en becommentarieerd. De ideeëngeschiedenis wordt verbonden met de wijze waarop die ideeën materialiseren en vice versa, want ideeën kunnen ook ontleend worden aan ontstane praktijken en gebeurtenissen. Een mooi voorbeeld van deze benadering is gegeven door Keith Thomas in zijn *Man and the Natural World* (1984). Thomas laat zien dat het antropocentrische wereldbeeld in de loop van de zeventiende eeuw vervaagd. Gaandeweg komt er ruimte voor de gedachte dat de wereld niet uitsluitend voor de mens is geschapen. Voor hem is dat een van de grootste revoluties in het westerse denken. Omdat Thomas veelvuldig gebruik maakt van historische bronnen die betrekking hebben op het alledaagse leven, wint zijn analyse aan kracht. Hij bestudeert de documenten over het inrichten van heemtuinen en de omgang met honden op het Britse platteland. Tegenover de opvatting dat de dieren het sinds Descartes steeds slechter hebben gekregen in de westerse cultuur, omdat Descartes ze als ‘machines’ zag en zo beroofde van hun moraliteit, schets Thomas, in ieder geval voor de gedomesticeerde dieren, een veel genuanceerdere praktijk, een waarin deze dieren, ondanks alle tegen hen bedreven wreedheden, beter af waren dan in de Middeleeuwen en dichterbij de mens stonden dan vandaag de dag. De vroege nieuwe tijd, zo schrijft Thomas, heeft gevoelens voortgebracht die het voor de mens steeds lastiger maken zich te kunnen vinden in de niets ontziende methoden waarmee de dominantie van hun soort verworven was (1984, 319) Sinds enige

tijd strekken die gevoelens zich ook uit tot wilde dieren en planten. Thomas signaleert bijvoorbeeld dat in de laatste decennia over het uitroeien van wolven wordt geschreven in termen van een 'pogrom' en 'Holocaust' (Lopez 1978) en dat juristen zich serieus buigen over de rechten van bomen (Stone 1972). Maar hij signaleert ook een forse paradox. Terwijl de natuurlijke wereld door de opkomende wetenschap en techniek steeds meer onder controle werd gebracht, groeide anderzijds het verlangen naar het wilde en ongerepte. Dit is een paradox die de westerse wereld nog niet heeft opgelost.

De historische analyse lijkt mij een noodzakelijke uitbreiding en aanvulling op de beschouwende benadering. Ze kan bovendien op haar beurt weer profiteren van verdere verbreding vanuit disciplines als de archeologie, de biologie en de fysica. Materiële vondsten, DNA analyses en dateringen met isotopen kunnen bijvoorbeeld richting geven aan de interpretatie van geschreven bronnen. De invloed van ideeën over voeding kan soms afgelezen worden uit de resten die men opgraaft uit de beerput. Het zijn vooral deze geïntegreerde benaderingen die ons verder kunnen brengen om complexe relaties te ontrafelen.

EMPIRISCH ONDERZOEK

Het empirisch onderzoek naar de relatie tussen levensbeschouwing en duurzaamheid speelt zich per definitie af in het heden. We kunnen geen experimenten doen in en met het verleden, noch zeventiende-eeuwers ondervragen in surveys. Het empirisch onderzoek op dit terrein is nog fragmentarisch en weinig omvangrijk. Niet iedereen is daarbij expliciet op zoek naar de levensbeschouwelijke dimensie. Soms stuiten onderzoekers min of meer toevallig op achterliggende culturele waarden als mogelijke verklaring voor gevonden verschillen. Zo vond Jan Eberg (1997) opvallende verschillen tussen Nederland en Beieren in zijn onderzoek naar de verwerking van industrieel en huishoudelijk afval in beide gebieden. De Duitse deelstaat deed het in veel opzichten beter en het bleek lastig om dit te verklaren uit economische factoren of verschillen in milieutechnische kennis. Een nadere analyse wees uit dat het meer te maken had met de Beierse cultuur, die in dit geval de houding van de verantwoordelijke ingenieurs bij de aanpak van het probleem gunstig beïnvloedde. In het kort ging het om de volgende waarden bij de Duitse ingenieurs: meer gevoel voor het eigen Beierse landschap, erg pro technologie en in de besluitvorming en uitvoering meer hiërarchisch en gedisciplineerd. Allemaal waarden die passen in een Beierse levensbeschouwing en kennelijk relevant zijn voor duurzaamheidsvraagstukken. Een soortgelijke conclusie trok Richard van der Wurff toen hij de verschillende posities van Britse, Duitse en Amerikaanse onderhandelaars bij het tot stand komen van het klimaatverdrag, probeerde te verklaren. Van der Wurff paste een multivariate techniek toe om de variatie in de gegevens te analyseren en de onderliggende relevante factoren te benoemen. Hij wist zodoende een deel van de verschillen toe te schrijven aan economische belangen en aan historische en geografische factoren. Een aanzienlijk deel bleef echter onverklaard en die factor bleek het best te typeren als 'de culturele factor'. De wijze waarop de betrokken onderhandelaars het probleem percipieerden bleek sterk bepaald door de cultuur waaruit ze afkomstig waren (van der

Wurff, 1997). Hoewel Van der Wurff in zijn onderzoek deze culturele restfactor niet nader heeft onderzocht, onderstreept zijn werk de conclusie van Eberg dat ook binnen de grotere westerse cultuur, die in de het voorgaande al ter sprake kwam, kleinere levensbeschouwelijke subculturen kunnen worden onderscheiden die er op milieugebied toe doen.

Een interessante en vernieuwende poging om levensbeschouwing, waarden en milieugegedrag te verbinden is onlangs ondernomen door het Milieu en Natuurplanbureau (MNP 2004). Het MNP construeerde op basis van scenario's van het IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) vier contrasterende en herkenbare wereldbeelden met behulp van de assen efficiëntie versus solidariteit en globalisering versus regionalisering. Deze vier wereldbeelden werden in de MNP verkenning via empirisch onderzoek gekoppeld aan acht waardenoriëntaties zoals die door sociale wetenschappers als 'nieuwe verzuiling' in de Nederlandse samenleving waren geïdentificeerd (NIPO 2002). Tenslotte is naar het gedrag van Nederlanders gekeken en onderzocht welke motieven bij de gedragskeuzen een rol speelden en of dit samenhang met de vastgestelde waardenoriëntaties (NIPO 2003). Bij deze laatste exercitie bleek dat milieuvriendelijk gedrag uit geheel verschillende waardenoriëntaties kan voortkomen. Het gebruik van milieusparende technologie zoals spaarlampen correleert positiever met andere waarden dan het abonnement op de ecologische groententas. In feite onderstreepte het MNP-NIPO onderzoek dat er geen oriëntatie bestaat die over de hele linie milieuvriendelijk gedrag teweeg brengt. Bijna al het menselijke gedrag heeft invloed op het natuurlijk milieu, maar het wordt zeer divers gemotiveerd. Voor het beleid is dit een belangrijke bevinding. Om een duurzamer levensstijl te bevorderen zal een breed scala aan waarden moeten worden aangesproken, elk op een bij die waarde passende manier. Deze conclusie geldt in zekere zin ook voor de vier wereldbeelden al laat de doorrekening van op deze beelden gebaseerde energiestenari'o's aanzienlijk verschillen zien vanuit duurzaamheidsoogpunt. Een mondiaal georiënteerd solidair scenario springt er uit als meest duurzaam, terwijl een op regio en markt gericht scenario (Veilige Regio; Fort Europa) zeer ongunstig scoort. Voor dit artikel is van belang op te merken dat de MNP-IPCC wereldbeelden weliswaar herkenbaar zijn, maar ook erg politiekmaatschappelijk van aard. De vraag is hoe ze zich verhouden tot de wereldbeelden zoals die in de filosofische literatuur zijn beschreven en uit de ideeëngeschiedenis naar voren komen. Dit is een punt van nader onderzoek.

De laatste groep empirische studies die ik hier wil noemen zijn de sociaalpsychologische en sociologische pogingen om de Lynn White these te falsifiëren. Deze these veronderstelt een negatief verband tussen religie en milieugegedrag. Door Martine Vonk en Jan Boersema (2008) is het onderzoek op dit gebied in een meta-studie samengevat en geanalyseerd. In totaal gaat het om twintig studies waarvan het merendeel uitgevoerd is in de Verenigde Staten. De algemene conclusie die uit de studies naar voren komt, is dat religie er niet zoveel toe doet. Er worden hooguit zwak positieve of zwak negatieve correlaties gemeten en gemiddeld komt dat uit op: geen correlatie. De auteurs maken aannemelijk dat deze bijna nul-correlatie uitkomsten het gevolg kunnen zijn van de

wijze waarop religie en gedrag zijn geoperationaliseerd. Religie is teveel als 'groot verhaal' emeten terwijl gedrag als een heterogene set van een paar 'items' is genomen. Vonk en Boersema suggereren om kleinere verhalen als startpunt van de analyse te nemen, verhalen die een meer coherente levensbeschouwing laten zien. Ook zou in plaats van naar losse gedragingen, naar clusters van gedrag gekeken kunnen worden, zoals voeding, transport e.d. Tenslotte ontbreekt in de studies meestal het intermediaire niveau van de waarden en hun onderlinge hiërarchie. De auteurs wijzen op het verschijnsel dat mensen er veel waarden op na kunnen houden en dat die niet allemaal op hetzelfde moment of in dezelfde mate gerealiseerd kunnen worden, waardoor het uiteindelijke gedragspatroon tekenen van een compromis kan gaan vertonen. Heldere positieve of negatieve correlaties zijn dan minder waarschijnlijk. De conclusie is dat de samenhang tussen religie en (milieu)gedrag behoorlijk complex is en dat daarmee in de onderzoeksoptzet rekening moet worden gehouden. Dit spoort met de bevindingen uit de MNP studie. Samenvattend blijkt uit zowel de beschouwende als de empirische studies dat er momenteel in het westen geen levensbeschouwing kan worden gevonden die over de hele linie gunstig uitpakt voor een duurzamer omgang met het natuurlijk milieu. Zolang dat het geval is, zal een beroep moeten worden gedaan op die waarden en elementen van de levensbeschouwing die zowel passen bij de doelgroep en het milieu maximaal ontzien. Maar als Passmore gelijk heeft, is er in het westen veel potentieel tot verandering. Zal die verandering komen? En hoe radicaal kan die zijn op levensbeschouwelijk gebied? Daarover ter afsluiting een paar gedachten.

PERSPECTIEF

Wie op zoek gaat naar een grondige koersverandering in de westerse levensbeschouwing, één die betere kansen biedt op een volhoudbare stofwisseling met het natuurlijk milieu, kan de blik naar buiten richten en naar binnen. Andere culturen kunnen inspireren en de verandering richting geven (Lemaire 1986), maar onderstromen en zoekgeraakte elementen in de eigen cultuur kunnen wellicht hetzelfde bewerkstelligen (Boersema 1997). De eerste route appelleert meer aan de gevoelde noodzaak tot fundamentele vernieuwing, maar de tweede geeft meer zekerheid dat er geen zaken verloren gaan die men nu juist wil behouden en zou een oplossing kunnen bieden voor het door Passmore en Thomas geschetste dilemma. In beide richtingen zijn interessante ontwikkelingen gaande, maar de meest boeiende ontwikkeling is wellicht de wederzijdse beïnvloeding van culturen die we nu in versterkte mate door de globalisering meemaken. Na de val van de Berlijnse muur leek de hele wereld te verwestersen (Fukuyama 1992), maar dat bleek een misvatting (Huntington 1997). Het proces is ingewikkelder en deels subtieler. Terwijl Coca Cola en MacDonalds onverminderd hun zegetocht richting Zuid en Oost voortzetten, zien we ook veranderingen in het westen zelf. Hierover heeft de socioloog Colin Campbell in 2007 een fascinerend boek geschreven onder de veelzeggende titel de *Easternization of the West*. Hij bedoelt dat al decennialang een breed front aan oosterse ideeën, gewoonten en praktijken de westerse samenleving

binnen zijn gesijpeld, dan wel actief geïmporteerd. Met oosters en westers bedoelt hij niet, of niet uitsluitend, geografische eenheden maar eerder een wijze van denken.

Gegeneraliseerd, zonder veel nuance en in schema gevat:

Westers wereldbeeld	Oosters wereldbeeld
Ratio, rationaliteit	Intuïtie, Inzicht
Tijdsbewust, lineair tijdsbesef	Cyclisch tijdsbesef
Concepten, logica, wetenschap	Perceptie, gevoel, sentiment
Realiteit analyseren	Realiteit ervaren
Intens individualisme	Mens deel van groot organisme (groepsbelang voorop)
Competitie	Familie, sociale cohesie
Prestatie, overwinning	
Beheersing van de natuur	

We herkennen in de typering van het westerse wereldbeeld het resultaat van het proces dat de wetenschapshistoricus Dijksterhuis '*de mechanisering van het wereldbeeld*' heeft genoemd. De centrale stelling van Campbell is dat deze wereldbeelden wederom (want het is eerder in de menselijke geschiedenis gebeurd) gaan mengen en dat vooral het westen ideologisch van kleur verandert. Hij geeft in zijn studie uit vele hoeken van het maatschappelijk leven sprekende voorbeelden, variërend van Sushi, Yoga en Reiki tot het geleidelijke terreinverlies van het dualisme van de Verlichting ten faveure van een monistische, op het geheel georiënteerde visie. Wat voor invloed hebben deze ontwikkelingen op de gewenste duurzaamheid? Liggen hier nieuwe mogelijkheden om het dilemma van Passmore op te lossen? Of hebben we te maken met een oppervlakkige bricolage van opvattingen die op lange termijn weinig te bieden heeft? Het is de moeite waard om dit systematisch en kritisch te verkennen.

Jan J. Boersema is hoogleraar 'Culturele en levensbeschouwelijke dimensies van de relatie mens natuur' bij het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit.

Dit artikel verscheen eerder als Jan J. Boersema, 'Levensbeschouwing en duurzaamheid', *Wijzgerig Perspectief* 49 (2009), no.1, 30-37.

Literatuur

- Boersema, J.J. (1997) *Thora en Stoa over mens en natuur. Een bijdrage aan het milieudebat over duurzaamheid en kwaliteit*. Callenbach, Baarn.
- Boersema, J.J. (2003) 'Alfa's over de milieucrisis', In: Boersema, J.J., Pulles, T, Van der Straaten, J. & J. Bertels (red.) *De Oogst van Milieu*. Boom, Amsterdam, 22-40.
- Burgen, A., McLaughlin, P. & J. Mittelstraß (eds.) (1997) *The Idea of Progress*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Burkert, W. (1996) *Creation of the Sacred. Tracks of Biology in early Religions*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Campbell, C. (2007) *The Easternization of the West. A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era*. Paradigm Publishers, Boulder, CO.
- Collingwood, R.G. (1945 / 1960) *The Idea of Nature*. Paperback edition 1960, Oxford University Press, Oxford.
- Daly, H.E. & K.N. Townsend (1994) *Valuing the Earth. Economics, Ecology, Ethics*. MIT Press, Cambridge MA.
- Daly, H.E. (1996) *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*. Beacon Press, Boston.
- Dijksterhuis, E.J. (1950) *De mechanisering van het wereldbeeld*. Meulenhoff, Amsterdam.
- Diamond, J. (2005) *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*. Allan Lane, London.
- Eberg, J. (1997) *Waste Policy and Learning. Policy Dynamics of Waste management and Waste Incineration in the Netherlands and Bavaria*. Dissertation Amsterdam University, Eburon Publishers, Delft.
- Fresco, L., Goudsblom, J., Saris, F. en M. van Veen (red.) (2008) *Naar een Vierde Regime*. Proceedings van een conferentie van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen Haarlem, 6 december 2007. Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the last Man*. Penguin Books, London.
- Glacken, C.J. (1967) *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. University of California Press, Berkeley, CA.
- Gottlieb, R.S. (Ed.) (2006) *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*. Oxford University Press, Oxford.
- Huntington, S.P. (1997) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster, London.
- Lemaire, T. (1986) *De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld*. Ambo, Baarn.
- Lopez, B. Holstun (1978) *Of Wolves and Men*. Scribner's, New York.
- McDonough, W. & M. Braungart (2002) *Cradle to Cradle. Remaking the Way We Make Things*. North Point Press, New York.
- Mithen, S. (2003) *After the Ice. A Global Human History 20,000-5000 BC*. Weidenfeld & Nicolson, London.

- MNP (Milieu-en Natuurplanbureau) (2004) *Kwaliteit en toekomst. Verkenning van duurzaamheid*. RIVM, Bilthoven.
- Naugle, D.K. (2002) *Worldview. The History of a Concept*. William B. Eerdmans Publ. Company, Grand Rapids, Michigan.
- NIPO (2002) *Het WIN-model, waardensegmenten in Nederland*. Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie, Amsterdam.
- NIPO (2003) *Hoe kan maatschappelijk verantwoord consumeren worden bevorderd?* Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie, Amsterdam
- Nisbet, R. (1980 / 1988) *History of the Idea of Progress*. Basic Books, New York. Second printing 1988 Transaction Publishers, London.
- Norgaard, R.B. (1994) *Development Betrayed. The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future*. Routledge, London.
- Passmore, J. (1974) *Man's Responsibility for Nature. Ecological Problems and Western Traditions*. Duckworth, London.
- Ponting, C. (1991), *A Green History of the World*. Sinclair-Stevenson, London. Nederlandse vertaling: *Een groene geschiedenis van de wereld*. Amber, Amsterdam 1992.
- Reader, J. (1990) *Man on Earth*. Perennial Library, Harper & Row, New York.
- Richards, J.F. (2003) *The Unending Frontier. An Environmental History of the Early Modern World*. University of California Press, Berkeley.
- Stahel, W. & G. Reday (1976) *The Potential for Substituting Manpower for Energy*. Research Report to the European Commission, Brussels.
- Zie: <http://www.productlife.org/en/cradle-to-cradle>
- Stone, Chr.D. (1972) 'Should Trees have Standing? Towards Legal Rights for Natural Objects', *Southern California Law Review*, 46, 450-501.
- Tainter, J.A. (1988) *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Taylor, B.R. & J. Kaplan (eds.) (2005) *The Encyclopedia of Religion and Nature*. Thoemmes Continuum, London.
- Thomas, K. (1984) *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500 1800*. Allan Lane, London. Vertaald in 1990 als: *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800*. Agon, Amsterdam. Torrance R.M. (Ed.) (1998) *Encompassing Nature. A Sourcebook. Nature and Culture from Ancient Times to the Modern World*. Counterpoint, Washinton, D.C.
- Vonk, M. and J.J. Boersema (2008) *Does Religion have a Bearing on Environmental Behaviour? An Analysis of Empirical Evidence and the Role of Values*. Working Paper IVM, Amsterdam.
- White, L. Jr. (1967) 'The Historical Roots of Our Ecologic Crisis', *Science*, 155, 1203 1207.
- Wurff, R. van der (1997) *International Climate Change Politics. Interests and Perceptions. A Comparative Study on Climate Change Politics in Germany, the United Kindom and the United States*. Dissertation, University of Amsterdam, Amsterdam.